

MENTALITET VA MILLIY MENTALITETNING IJTIMOIIY-FALSAFIY GENEZISI

Normurodov Shahzod Olimjon o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Yuridik fakulteti 4-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda mentalitet, hamda milliy mentalitet atamalarining keliib chiqish tarixi, shuningdek falsafiy mohiyati to'g'risida fikir mulohazalar yuritiladi. O'zbek millatining milliy mentalitetida ilgari surilgan falsafiy qarashlarning nimalardan iboratli ekanligi ochib berishga harakat qilingan. Mentalitet tushunchasining qabul qilinish doirasi, shuningdek nega milliy mentalitetlarga bo'linish tendensiyalari tahlil ostiga olinadi.

Kalit so'zlar: mentalitet, milliy mentalitet, ijtimoiy, falsafiy, tadrijiy, genezis, A.A.Ashxamaxova, M.Bekmurodov, A. Xolbekov, U.Iderov, Q.X.Xonnazarov, F.Turg'unov, Ibrohim Karimov, Sh.Mirziyoyev.

Kirish.

Ijtimoiy-falsafiy va sotsiologik tushunchalar tizimida "mentalitet"ning ham alohoda o'rni bor. U turli ijtimoiy munosabatlarga katta ta'sir o'tkazadigan omil sifatida o'zini namoyon etadi. Uning asosiy sub'yektlarini inson, shaxs, oila, millat, xalq, ijtimoiy guruhlar, sinflar, siyosiy institutlar tashkil qiladi. Ammonafaqat ana shu sub'yektlar, shuning bilan birga "Mentalitet" tushunchasining o'zi ham fundamental tarzda ijtimoiy-falsafiy jihatdan O'zbekistonda ham MDHda ham juda kam o'rganilgan. Jumladan, Rossiyalik tadqiqotchi A.A.Ashxamaxovaning fikricha "...olimlar mentalitetni yagona tushunchasini aniqlamaganlar..."¹. Lekin shunga qaramay "mentalitet" tushunchasi haqida turli tuman fikrlarni ilgari surish davom etmoqda. Olimaning ta'kidlashicha, "Ko'pchilik olimlar mentalitet deganda etnik qiyofa, o'z-o'zini anglash, xulq-atvorstereotiplari, odamlar hatti – harakatlarini tushunadilar". O'zbekistonda bu tushuncha faqat keyingi o'n

¹ Ашхамахова А.А. Социально-философский анализ менталитета: общее и особенное. Автореф. дис. ...док филос.наук.Нальчик : 2006.- 24 с.

yil davamida o'rganila boshlandi. Jumladan birinchi bor unga “Mustaqillik izohli ilmiy – ommabop lug'at”ida quyidagicha ta'rif beriladi:

“Mentalitet bu jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy taraqqiy topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etuvchi kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda shakllangan aqliy qobiliyati, an'analari, urf – odatlari, rasm – rusumlari, hamda diniy e'tiqod va tarzidir”². Bu ta'rif sots.f.d.prof M.Bekmurodov tomonidan berilgan bo'lib, u o'zining keyin e'lon qilgan maqolalarida uni ilmiy jihatdan asoslagan³. Professorlar A. Xolbekov va U.Iderov mentalitetga quyidagicha ta'rif berganlar: “Mentalitet (mens – aql, tafakkur) individ yoki bir ijtimoiy guruhning, millatning dunyoni ma'lum bir tarzda tushunish va harakat qilishga tayyorligi va moyilligi”⁴.

Adabiyotlar tahlili.

“Mentalitet” tushunchasi “Falsafiy qomusiy lug'at”ida quyidagicha ta'rifberilgan “Mentalitet (lotin “mens” – aql, idrok) – jamiyat, millat jamoa yokialohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, hayot qonunlarining tahlil etish kuchi, muayyan, ijtimoiy sharoitlarda shakllangan aqliy qobiliyati”⁵.

Professor Q.X.Xonnazarov mentalitet haqida quyidagicha yozadi: “Mentalitet tushunchasi lotinchadan olingan so'z bo'lib jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, ularning hayot qoidalarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda shakllangan aqliy qobiliyati, ruhiy qudratidir”⁶. Mentalitetga berilayotgan bu ta'rifda “Falsafa qomusiy lo'g'at”ida berilgan ta'rifdan farqli tomoni unga “ruhiy qudrat” sifatida qaralishida o'z ifodasini topmoqda. Keltirilgan ta'riflardan ko'rinibturibdiki, mentalitet keng qamrovli omillar majmuasidan iborat bo'lgan tushuncha hisoblanadi. Fikrimizcha “Tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyat, ...kuchi... aqliy qobiliyati” bilan cheklanadigan bo'lsak, “Mentalitet”ning o'ziga

² Abdullayeva M. va boshqalar. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. – Toshkent: Sharq, 1996. – B. 19.

³ Bekmurodov M. Milliy mentalitet va boshqaruv//Jamiyat va boshqaruv. – Toshkent, 1998. – №4. – B. 13.; O'zbekmentaliteti: jamoaviylik va individuallik nisbati// “Hurriyat” gazetasi, 2002 yil 17 aprel.

⁴ Xolbekov A., Iderov U. Sotsiologiya (izohli lug'at – ma'lumotnoma). – Toshkent: Abu Ali ibn Sino Nomidagitibbiyot nashriyoti, 1999. – B. 83

⁵ Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa qomusiy lugat. – T.: “Sharq”, 2004. –B. 57.

⁶ Xonnazarov Q.X. Milliy mentalitet – taraqqiyot omili// Muloqot. – Toshkent, 2000. -№3. – B 3.

xosligini namoyon etuvchi jihati yetishmayapti. Ta'riflarda ko'rsatilayotgan omillar uning darajasini "qudrati"ni o'zida ifoda ettirmoqda. Shuning uchun ham unga e'tiroz bo'lmasligi mumkin. Lekin uni "omillar majmuasi" sifatida qaraydigan bo'lsak, ularni har birining o'ziga xos bo'lgan "ichki" va "tashqi" turli – tumanlik ko'rinmay qolmoqda. Aslida uning boshqa ijtimoiy – falsafiy tushunchalardan farqli tomoni ham xuddi ana shu xususiyat bilan bog'liqdir.

Yuqorida keltirilgan Rossiyalik tadqiqotchi A.A.Ashxamaxovaning ilmiy tadqiqotlarini kuzatish davomida ma'lum bo'ldiki, u "mentalitet" mavzusi bo'yicha bu mamlakatda e'lon qilingan barcha ilmiy asarlar, himoya qilingan dissertatsiyalarni chuqur analiz qilgan va ular asosida "mentalitet" tushunchasiga quyidagi ta'rifni bergan: "Mentalitet bu tabiiy malumotlardan yuzaga keladigan sotsial komponentlar bilan bog'liq va insonning hayotiy dunyosini ochib beradigan umumiylikdir"⁷.

Xullas, "Mentalitet" tushunchasi haqida olimlar turli fikr bildirmoqdalar. Ularda bu tushunchaning u yoki bu qirralari o'z ifodasini topgan va mazkur masalani yana ham chuqurroq o'rganishda metodologik asos bo'la oladi. Haqiqatdan "mentalitet" tushunchasiga to'laqonli ta'rif berish ancha murakkab masala hisoblanadi. Chunki, yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning sub'yektlar doirasi keng bo'lib, ularga xos bo'lgan umumiy tomonlarni bir "maxraj"ga keltirish talab etiladi. Jumladan, inson, shaxs, oila, millat, xalq, ijtimoiy guruhlar, sinflar, siyosiy intitutlar uchun umumiy tomonlar nimalardan iboratligi aniqlanishi lozim bo'ladi. To'g'ri ularning barchasi inson omiliga borib taqaladi. Lekin inson ham turli sub'yektlar tizimida turli maqomda, manfaatda va boshqa jarayonlarda ishtrok qiladi. Shu ma'noda fikrimizcha "mentalitet"ga ta'rif berganda ana shu omilni asos qilib olish maqsadga muvofiqdir. "Milliy mentalitet" tushunchasiga ham turlicha qarashlar mavjud bo'lib, ularda o'ziga xos bo'lgan ko'pgina qirralar o'z ifodasini topgan.

O'zbekistonda ham "Milliy mentalitet" tushunchasiga ta'rif berish borasida bir qator o'rinishlar mavjud, xususan, Falsafa qomusiy lug'atida: "Milliy mentalitet" (lotincha "mens" – aql, tafakkur, fikrlash tarzi) – milliy ong va faoliyat xarakterini ifodalovchi tushuncha"⁸ sifatida berilgan ta'rif keltirilgan. Lekin bu ta'rifda ham milliy

⁷ Ашхамахова А.А. Социально-философский анализ менталитета: общее и особенное. Автореф. дис. ...док филос. наук. Нальчик : 2006.- 23 с.

⁸ Falsafa qomusiy lugat. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar jamiyati "Sharq", 2004, .—B. 257.

mentalitet uchun xos bo'lgan “tafakkur”ni va “fikrlash tarzi”ni aniq ko'rsatuvchi omillar o'rni yetishmayapti. Unda “o'ziga xos xususiyat”i emas, balki “Milliy ong va faoliyat xarakterini ifodalovchi” tushuncha sifatida berilgan. Agar bu tushuncha ana shu tarzda beriladigan bo'lsa, o'zbeklar bilan boshqa xalqlar faoliyatlari moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish “xarakteri” bilan farqlash mumkin, - degan fikr kelib chiqishi mumkin.

“Mentalitet”ga tadqiqotchi F.Turg'unov unga quyigagicha ta'rif bergan “Mehnat mentaliteti muayyan tabiiy – iqlim, iqtisodiy, ijtimoiy – siyosiy, ma'naviyshart – sharoitlarda yashayotgan shaxs, oila, jamoa, millat, elat va xalqning o'z hayotiy ehtiyojlarini qondirish va o'zligini topish maqsadida olib boradigan ongli, tarixiy, amaliy faoliyati tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, hayot tarzi, milliy ruhiyatning namoyon bo'lish usulidir”⁹.

Muallifning fikricha, “Masalani bu tartibda qo'yilishi inson va jamiyat hayot faoliyatida mehnatning o'rni va rolini to'g'ri tushunish va boshqarish mehnatga munosabatni o'zgartirish va jamiyatning rivojlanish omillarini aniqlash imkoniyatini beradi”¹⁰.

Keltirilgan ta'rifdagi muhim fikr shundaki, unda “milliy ruhiyatning namoyon bo'lishi...” g'oyasining ilgari surilayotganligidir. Haqiqatdan ham mehnat qilish shart – sharoitlari va omillari yashash va ulardan foydalanishda milliy ruhiyat har doim namoyon bo'ladi. Ammo, ta'rifda muallif tomonidan ko'rsatilgan omillarda “Milliy ruhiyatning namoyon bo'lish usulidir”, - degan fikr biroz g'aliz chiqqan.

Ma'lumki, ijtimoiy–falsafada u yoki bu tushunchaga ta'rif berganda, uning har bir so'zi va qirralari aniq bo'lishi talab etiladi. Shu ma'noda ham “usul” doim amal qiladigan, mavjud bo'lgan omil ko'z oldimizga keladi. Vaholanki, milliy ruhiyat barcha jarayonlarda o'zligini namoyon etish bilan bir vaqtda ularga ularga “moslashib” ko'pchilik holatlarda ularni “moslashtirib” beradi. Shuni hisobga oladigan bo'lsak, fikrimizcha “usuli” o'rniga “milliy ruhiyatning namoyon bo'lish jarayoni” sifatida qaralsa to'g'ri bo'ladi.

⁹ Turg'unov F. Mehnat mentaliteti: yangilanish va taraqqiyot dialektikasi. – Toshkent: “O'zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati”. 2004.—B. 13-14.

¹⁰ O'sha manba – B. 14.

Chunki “usuli”ga nisbattan “jarayoni” milliy ruhiyatning namoyon bo’lishi holatini to’laroq ifodalaydi. Uning bu tushunchada qo’lanishiga yana bir sabab “jarayonning” to’xtovsiz harakatda bo’lishini hisobga olingan bo’lar edi.

Professor Ibrohim Karimov milliy tabiatni mentalitet bilan bir xil tushuncha, sifatida qaraydi. U shunday yozadi: “O’zbeklar tarixan boshqa xalqlar, elatlar va millatlar hamda o’zga diniy e’tiqod egalari his-tuyg’ulariga zo’r hurmat qilish ruhida tarbiyalashgan jahondagi zakovatli millatlar sirasiga kiradilar sahoatpeshalik, ochiqko’ngillilik, rahmshavqatlilik, insonparvarlik, mehmondo’stlik, andishalik, izzat-ikromlilik – bular o’zbek milliy tabiati (mentaliteti)ning ajralmas xususiyati bo’lib, bu kabi fazilatlar tufayli ular o’z millati sha’ni uchun ko’rashib keladilar”¹¹. Bu fikr ham qiziqarli va ilmiy munozara uchun asos bo’ladi. Haqiqatdan ha muallif tomonidan ko’rsatilgan fazilatlarni “mentalitetga” xos bo’lgan xususiyatlarga kiritish mumkin. Ammo, unda “tabiat” va “mentalitet” bir ma’noni anglatuvchi tushuncha bo’lib qolayotir. Fikrimizcha, ular o’rtasida ma’lum farqlarni ko’rsatganda yana ham aniqroq bo’lgan bo’lar edi.

Muhokama va natijalar.

Xullas, yuqorida keltirilgan ta’riflarning barchasida “milliy mentalitet”ning mustaqil maqomiga xos bo’lgan barcha omillar mavjud. Ulardan ilmiy iste’molda bimalol foydalanish mumkin. Shuning bilan bir qatorda ularni takomillashtirish, yanada boyitib borishga ehtiyoj borligini e’tiborda tutishimiz lozim bo’ladi. Fikrimizcha ular quyidagilar bilan bog’liq:

Birinchi, mentalitet keng qamrovli bo’lib u ilmiy iste’molda va amalyotda asosan millat va xalqqa nisbattan qo’llaniladigan tushuncha hisoblanadi. Millat va xalqning turmush tarzi, hayot kechirish udumi, mehnat faoliyati, ma’naviy axloqiy qadriyatlarining o’ziga xosligini o’zga millat va xalqnikidan farqlashda “mentalitet” tushunchasidan foydalanish qo’l keladi. Bunday holatlarda u millat va xalqning o’ziga xos u yoki bu qirralarni alohida ochib beradi, u yoki bu hodisa va jarayonlarga “moyilligini ko’rsatib turadi”.

¹¹ Karimov I. Millat sha’ni. Toshkent- “O’zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati”. 2005.—B. 18.

Shuningdek yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning “Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor”¹² degan jumalari hech shubxalanmasdan bizning boy o’tmishimiz, mentalitetimizning o’ziga xosligini takidlab o’tgan.

Ikkinchidan, “Mentalitet”ning ijtimoiy-siyosiy, moddiy va ma’naviy, ma’rifiy “maqomi”ni o’rganish ham amaliy ahamiyatga egadir. Ularning har birining amaliy ahamiyati shundaki, inson, shaxs, fuqaro, millat, xalq, ijtimoiy tabaqalar, sinflar, siyosiy institutlar va boshqa bir qator real omillarning tabiati, imkoniyati, ularga ta’sir etuvchi kuchlar va vositalardan umumanfaat yo’lida maqsadli foydalanishga sharoit va imkoniyat yuzaga keltirdi.

Uchinchidan, Ma’lumki, jamiyatda har doim o’zgarish sodir bo’ladi. Albatta, ular stixiyali tarzda yuzaga kelmaydi, balki, ma’lum ob’yektiv qonunlar asosida va sub’yektiv omillarning o’tkazadigan ta’siri natijasida amalga oshadi. Bu jarayonda “Mentalitet”ning o’rni shundaki, u jamiyatda bo’ladigan ana shu o’zgarishlarning qamrovi va darajalarini aniqlash “mexanizmi” vazifasini ham bajaradi. Shu ma’noda jamiyatning “tabiati”ni o’rganish va u asosida ishlab chiqiladigan xulosalar uchun muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa.

Bizning xulosamizcha yuqorida keltirilgan ta’riflar “mentalitet” tushunchasining ma’no-mazmuni va mohiyatini umuman ochib beradi. Ammo “Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug’at”da berilgan ta’rif bilan “Falsafa qomusiy lug’at”da berilgan ta’rif o’rtasida bir qator farqlar mavjud. To’g’ri, ular turli mualliflar tomonidan berilgan bo’lishi yoki bitta muallif uni ijodiy rivojlantirgan bo’lishi hammumkin. Lekin ularning ikkalasida ham “mentalitet”ning jamiyat tarixiy taraqqiy topgan tafakkur darajasi, ... degan fikrlar ham mavjud. Fikrimizcha ularga chuqurroq qaraydigan bo’lsak, turli mulohazalar paydo bo’ladi. Jumladan, jamiyat tafakkur qilmaydi-ku. To’g’ri jamiyatda insonlar, shaxslar, fuqarolar, millatlar va xalqlar yashaydilar. Ular tafakkur qiladilar va ularning tafakkur salohiyati jamiyatda amal qiladigan tafakkur salohiyatini tashkil qiladi.

¹² Mirziyoyev Sh.M Yuksak tariflrga munosib zamin//Uning o’zi. Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz – Toshkent: O’zbekiston, 2017. —B. 406.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ашхамахова А.А. Социально-философский анализ менталитета: общее и особенное. Автореф. дис. ...докфилос.наук.Нальчик : 2006.- 24 с.
2. Abdullayeva M. va boshqalar. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. – Toshkent: Sharq, 1996. – B. 19.
3. Bekmurodov M. Milliy mentalitet va boshqaruv//Jamiyat va boshqaruv. – Toshkent, 1998. – №4. – B. 13.; O'zbek mentaliteti: jamoaviylik va individuallik nisbati// “Hurriyat” gazetasi, 2002 yil 17 aprel.
4. Xolbekov A., Iderov U. Sotsiologiya (izohli lug'at – ma'lumotnoma). – Toshkent: Abu Ali ibn Sino Nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1999. – B. 83
5. Nazarov Q. va boshqalar .Falsafa qomusiy lugat . – T.: “Sharq”, 2004. —B. 57.
6. Xonnazarov Q.X. Milliy mentalitet – taraqqiyot omili// Muloqot . – Toshkent, 2000. -№3. – B 3.
7. Falsafa qomusiy lugat. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar jamiyati “Sharq”, 2004.—B. 257.
8. Turg'unov F. Mehnat mentaliteti: yangilanish va taraqqiyot dialektikasi. – Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”. 2004.—B. 13-14.
9. Karimov I. Millat sha'ni. Toshkent- “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”. 2005.—B. 18.
10. Mirziyoyev Sh.M Yuksak tariflrga munosib zamin//Uning o'zi. Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz – Toshkent: O'zbekiston, 2017. .—B. 406.
11. Kholikulov, M. (2023). Scientific-Theoretical and Philosophical Origin of the Doctrine of Unity in Sufism. *Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*, 2(2), 213-216.
12. Qaxor o'gli, X. M. (2022). IDEOLOGICAL AND THEORETICAL BASIS OF SUFISM. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 389-393.
13. Sadriyevna, A. L., & Qaxor o'g'li, X. M. (2023). KOMIL INSON FALSAFIY GENEZISIDA ABU ALI IBN SINO QARASHLARI TAHLILI. *BARCHA SOHALAR BO'YICHA*, 32.